

Віктор Танчер (Київ)

Соціологічна наука: проблеми розвитку і дисциплінарного переформатування

Пропонується розпочати обговорення нагальних проблем розвитку соціологічної науки і освіти, які вбачаються автором насамперед у долатті позитивістського «перекосу» в становленні української соціології, розробці інтегративної методології соціологічного пізнання, орієнтуючим прикладом котрої є культуральна соціологія, в адекватності дисципліни сучасним суспільним реаліям, переформатуванні її внутрішньої архітектури, деполітизації тощо.

Предлагается начать обсуждение насущных проблем развития социологической науки и образования, которые усматриваются автором прежде всего в преодолении позитивистского «перекося» в становлении украинской социологии, разработке интегративной методологии социологического познания, ориентирующим примером которой является культуральная социология, в адекватности дисциплины современным общественным реалиям, переформатировании ее внутренней архитектуры, деполитизации и др.

It is proposed to begin the discussion on actual problems of sociological science and education development that the authors sees, first of all, in overcoming the positivist "shift" in the Ukrainian sociological knowledge, elaborating the integrative methodology of sociological cognition (cultural sociology is an example of which), correlating the discipline to contemporary social realities, changing the format of its internal architecture, avoiding its deep involvement in current politics and so on.

Кожна наукова дисципліна час від часу зазнає оновлення, модифікації, змін. Соціологія також. Для неї взагалі притаманний, я би визначив, маятниковий характер розвитку, коливання між крайнощами натуралізму і суб'єктивізму, матеріалізму і ідеалізму і т. д. водночас із постійними спробами утворення синтетичних моделей пізнання. Теоретико-методологічні суперечності супроводжують весь історичний розвиток соціологічної науки. Через дискусії, суперечки, взаємну критику, власне, і відбувається її розвиток. Нові виклики, на які соціологія має адекватно реагувати, пред'явило ХХІ століття. На мое переконання, варто активізувати процес обговорення нагальних проблем розвитку і оновлення нашої дисципліни.

Соціологію характеризує вихідна дихотомія, на авторитетну думку Дж.Александера, тяжіння до одного з двох теоретичних полюсів: об'єктивно-механістичного витлумачення людських дій, які, згідно нього, складаються під впливом зовнішніх сил, оточую-

чого середовища, та суб'єктивно-орієнтованого витлумачення, де дії мотивуються тим, що йде від індивіда, – його емоціями, сприйняттям, ціннісним спрямуванням, тим, що сформувалось у людській свідомості, певною світоглядною, смисловою схемою, яка є основою інтерпретативних актів. Відповідно сформувались позитивістська і «розуміюча», гуманістична традиції в соціологічній теорії. На етапах класичного і некласичного розвитку соціологічної теорії переважав перший підхід, що вважався запорукою «науковості» соціології, оскільки спирався на пошук універсальних закономірностей, на емпіричну підтвердженість. Це забезпечило домінування об'єктивістської, позитивістської традиції соціологічного пізнання, яке час від часу піддавалось критичним атакам і методологічній корекції дослідницьких принципів з боку прихильників другого підходу.

Останнє потужне зміщення акцентів, методологічних орієнтирів відбулося десь наприкінці 80-х рр. ХХ ст. і було пов'язане

із «постмодерністським поворотом» у суспільних науках, з черговою критичною переоцінкою позитивістських постулатів і методів соціологічного аналізу. В наші дні в соціологічному світі загальноприйнятною є ідея поєднання двох підходів, вироблення інтегративної стратегії соціологічного аналізу, що використовує дослідницькі здобутки обох традицій. Проте у вітчизняній соціології ця ідея не знаходить практичного втілення – переважає позитивістсько-пояснювальний, моніторинговий підхід, тоді як культуральна аналітика залишається на другому плані. Звідси впливає нагальність збалансованого, інтегративного застосування обох традицій у соціологічних дослідженнях в Україні та «наздоганяючого» розвинення культуральної, інтерпретативної соціології.

Власне культуральна соціологія, що заявила про себе протягом останніх років, стає новою перспективою соціологічного теоретизування, яка втілює потребу в інтеграції двох традицій з підкресленням значення гуманістичної методологічної парадигми. Пропонується нова «культурна» якість соціології, що буде, якщо можна так сказати, ширшою за наукову (сайєнтистську). Йдеться про вивчення побутуючих у соціумі колективних смислів, які ґрунтуються на спільних моральних засадах – або культурних кодах – та почуттях, котрі справляють визначальний вплив на індивідів і групи, про з'ясування внутрішньої культурної архітектури соціальних смислів за допомогою аналізу культурних кодів, наративів та символічних дій, міфологем, символів, дискурсів тощо. Саме соціально сконструйована суб'єктивність формує колективну волю, задає напрямки соціальним рухам, надає відповідних значень явищам суспільного життя.

Розвиток культуральної соціології, за наших умов, актуалізує розробку моделей ціннісно-орієнтованого соціального світу, витлумачення його смислів з прив'язкою до національно-територіального і часового замовлення, формування нового інтелектуального етосу в соціології під слоганом: «вивчення смислів соціального життя і соціального життя смислів» (Дж.Александр). На часі розпочати аналітичну роботу в цьому напрямі.

В численних соціологічних розвідках, зокрема, електоральних уподобань українського населення в кращому випадку ми знайдемо аналіз ідеологічних, демографічних, регіональних, релігійних та інших

мотивацій того чи того вибору, а от чому він такий, що послугувало ґрунтом існування таких мотивацій, де корені ціннісних орієнтацій, міфів, ідеологічних зумовленостей, як і коли вони виникли і що й досі їх живить – до цього аналіз, як правило, не доходить. Не випадково серед мешканців вулиць, названих іменами більшовицьких лідерів, починаючи з В.Леніна та його політчиків, у Східній Україні важко чекати підтримки національно-патріотичним силам, у свою чергу люди, що живуть на вулицях, названих на честь героїв УПА в Західній Україні, навряд чи підтримають відновлення «слов'янського братства», бо розуміють, що за цим стоїть. Світоглядні стереотипи, історичний досвід, культурно-релігійні традиції стануть на заваді, змусять рахуватися із ними. Без історичних, культурологічних, релігієзнавчих, географічних, етнографічних та ін. екскурсів не обійтися, тобто на часі набуття того обсягу, що передбачає культуральна соціологія.

З другого боку, дисциплінарне тіло соціології модифікується зі значним запізненням, зважаючи на стрімкі суспільні трансформації. Основу його складають дослідницькі інтереси та теми, які сформувались ще у XIX столітті. Вони просто застаріли, оскільки суспільне життя пішло уперед. До того ж, вони просякнуті пафосом просвітництва, ідеалами прогресизму і раціоналізму, в силовому полі яких формувалася соціологія. А, отже, завдання соціології визначалися під гаслами сайєнтистського переконоструювання оточуючого світу: «порядок і прогрес», «знання – сила», «приборкання природи» і т. п., і вона вбачалася інструментом удосконалення, наукового спрямування і передбачення соціальних процесів, долання «соціальних хвороб» і хиб.

Важко оминати той факт, що довгострокових успіхів на цій ниві соціологами досягнуто не було. Соціальні суперечності, конфлікти, боротьба, як і «соціальні хвороби», деіації, непередбачувані суспільні процеси, всілякі соціальні катаклізми, здається, іманентні природі людського суспільства, вони – одвічні супутники соціального життя. Соціологи переважно фіксували їх, нерідко пояснювали і рідко передбачували. Та все ж домінувало саме розуміння соціології як проблемно-розв'язуючої, утилітарної науки. Наш час породив чимало сумнівів у цьому.

Від перших розробок теорії девіантної поведінки Е.Дюркгаймом, його хрестоматій-

ної концепції самогубства цій темі присвячено гори соціологічної літератури, а види, прояви, негативні наслідки девіації тільки збільшуються, процентна частка самогубств є константною. Натомість у постмодерністських аналізах поняття девіантності замінюється «дивністю», «нестандартністю» з нейтральним, «політкоректним» ставленням. Тобто зусилля соціологів вичерпали себе, не досягнувши відчутних результатів? Таке становище майже з усіх проблемних і болючих сфер суспільного життя.

На наших теренах і у нашій історії з «природоборчеським» мічуринсько-лисенківським підходом до цього світу з додаванням вульгаризованої версії «матеріалістичного погляду на історію», що вкорінювався у світогляд вітчизняних вчених, пафос «соціологічного вдосконалення» його – виглядає очевидним анахронізмом. Тим більше, що світ цей перебуває на межі виживання. Невтримне втручання «самовпевненого розуму» веде до того, що людство опинилося на порозі вичерпання життєво необхідних ресурсів, незворотних змін у кліматі, загроз життєздатності нашої планети. За умов, коли науково-технічний розвиток швидко випереджає духовний розвиток, моральні засади існування людських спільнот, – це стає загрозою. Феномен варварства відомий від початків історії людства, але ніколи варвари не мали засобів, здатних подолати «просунуті спільноти», а у наші часи фанатики-терористи із зброєю масового знищення вже не виглядають кінематографічним перебільшенням.

Серед природознавців, хоча й із запізненням, але набуває поширення застережене відношення до втручання у природу, насамперед людини. Досить згадати дискусії навколо генетики, ядерної фізики, медицини, електроніки тощо. Це стосується і соціологів – можна навести приклад участі Ю.Габермаса у дискусії навколо втручання медиків у генетичне наслідування дитиною рис батьків. Питання, наскільки культурний і моральний рівень людини відповідає технологічним і науковим можливостям, до яких вона отримала доступ, – залишається риторичним.

Соціологією (йдеться передусім про вітчизняну науку) все ще керує позитивістська самовпевненість, утилітарна недалекглядність, вузько спеціалізована обмеженість. Це впадає в очі, якщо подивитися на тематичну спрямованість досліджень і навчальні курси спеціалізованих дис-

циплін, які викладаються у вузах. Ми вже на порозі постмодерної епохи, а наука відбиває переважно риси суспільного життя часів модерну: індустріального, класового, монокультурного суспільства і відповідних соціальних стосунків.

Світ вже інший, суспільство функціонує на інших засадах, та соціологія зосереджується на процесах і явищах, що вже не визначають майбутні перспективи існування людської спільноти. Галузевий поділ дисципліни не відповідає значущості тої чи тої сфери для сучасної людини, людини епохи постмодерну. Відчутний перекис у бік проблем економіки, праці, технології, управління... усього того, що пов'язано з виробництвом – тоді як ми починаємо жити в постіндустріальному суспільстві, де більш важливе місце посідають проблеми, пов'язані з інформацією, споживанням, дозволами, соціокультурною ідентифікацією.

На питання: хто ти? – слід, скоріше, чекати відповідь не про фах, рід занять, котрий надає засоби для життя, а про рівень споживання, який ти можеш собі дозволити, про спосіб життя, уподобання, смаки тощо, котрі виступають найважливішими ідентифікаторами у наш час.

У сфері так званого шоу-бізнесу в розвинутих країнах зайнято значно більше людей, ніж у сільському господарстві, продовольчій індустрії. Чим більш розвинута країна, тим менше вона потребує аграріїв, фермерів у традиційному розумінні або тих, хто забезпечує продовольчий ринок. Тоді як інформаційно-розважальна індустрія невпинно зростає. Змінюється роль і значення різних соціально-професійних груп, спільнот.

Ієрархія життєвих сфер суттєво змінюється і вимагає відповідного перерозподілу уваги суспільствознавців. Тобто йдеться про те, щоб переглянути, принаймні, набір галузевих дисциплін (навчальних курсів) у бік скорочення місця дисциплін, зосереджених на праці, організації, управлінні..., не кажучи вже про економічну і політичну соціологію, які значною мірою є предметом інших наук (соціологічний аспект має місце у будь-якій науці). Натомість актуалізувати слаборозвинені соціології споживання, творчості, дозволя, інтимності тощо – усього того, що забезпечує ідентифікаційні характеристики певних спільнот. Вільше того, на часі розгортання соціологій здоров'я, кулінарії, сексу..., які займають

все більше місце в житті людини. Очевидно, що соціологічний аналіз засобів і форм духовного споживання поряд із формами біо-фізіологічного співіснування сучасної людини, тобто того, чим вона найбільше переймається, – давно назрів.

У цьому сенсі наша соціологія усе ще страждає на «радянський синдром» розуміння суспільного життя, де виробнича сфера вважалася домінуючою і визначальною. Зокрема, як відомо, в СРСР «сексу не було», їжі було надто мало, щоб перебирати, відпочинок розглядався як підготовка до трудової діяльності і т. п. Такий ракурс добре представлений у радянському кінематографі. Наприклад, молоді люди день і ніч думають тільки над підвищенням продуктивності праці, навколо праці усі життєві колізії і таке інше. Тепер, правда, засилия голлівудського ракурсу, де все навколо сексу і грошей. Занадто, але все ж ближче до природи пересічної людини. Так чи інакше, але трудові взаємини і виробничі процеси ніколи не стануть для людини важливішими за стосунки, які пов'язані з духовним чи інтимним світом особистості.

Соціологія опинилась у радянській світоглядній колії. Проте, на відміну від кінематографії, вона значно менше залежить від системи міфотворення. Взагалі покликана долати цю систему. Крім цього, у нинішньому суспільстві для його членів пріоритетними стають царини самореалізації, які лише опосередковано зв'язані з трудовою діяльністю. Видається, що важливіше – не де і ким ти працюєш, а скільки заробляєш, щоби забезпечити цю самореалізацію.

Про це свідчить і престиж професій у сучасної молоді, що демонструє рішучий розрив із пафосом матеріального творення і трудових звершень. На вершині піраміди соціальної успішності і суспільної поцінованості – юристи, дизайнери, шоумени, журналісти, актори, музиканти... За мірками віку минулого – «обслуговуючий персонал», тоді як виробничі професії не «у фаворі».

Знаковими символами нинішнього покоління є комп'ютери, мобільки, авто, спортивне знаряддя..., але ж не трактор, верстат, лабораторні прилади..., що були фоном і антуражем суспільно-схваленого успіху. Гіпсові скульптури робітника з відбійним молотком, які символізували трудову звитягу і мали слугувати еталонним зразком члена радянського суспільства, у сучасного юнака викличуть зовсім інші

почуття, в кращому випадку іронічні. Зовнішні ознаки зміни життєвих пріоритетів у суспільствах ХХІ ст. надто помітні, щоби ними зневажали соціальні аналітики.

Звичайно, не варто перебільшувати вплив постіндустріальних проявів на нинішній плин суспільного життя: для того, щоби споживати, розважатися, творити в позаматеріальних сферах, треба виробляти. Забезпечення первісних потреб є першочерговим і відправним для подальшого розвинення людності, хоча слід пам'ятати, що на кожному етапі історичного розвитку все менша частка населення може їх забезпечити.

Імовірно, найбільші здобутки соціологічний аналіз чекають у царинах функціонування сучасних спільнот, які тільки відкриваються, окреслюються. Прикладом можуть слугувати, на мою думку, вплив мобільного зв'язку (I-mode) на міжособистісні і міжгрупові взаємини людей або зростання значення спонтанних культурницьких рухів з певного приводу (екологічні, феміністські, толерантності до секс-меншин, релігійних дисидентів...) для політичних процесів у суспільстві. Низку сучасних суспільних феноменів, котрі майже не охоплені соціологічною увагою, напевно можна продовжити, що, власне, і є завданням проникливої соціології.

Наша соціологічна наука потребує деполітизації. За умов різних суспільно-політичних трансформацій на пострадянському просторі саме політичні процеси відігравали головну роль у суспільному житті, але поволи вони поступатимуться місцем іншим чинникам. У розвинутих країнах політичні явища чи політичні науки є, скоріше, матеріалом для соціологічних умовиводів, а у нас поки що навпаки – соціологія обслуговує політичні науки. До того ж, політичні дієства в українському виконанні не є відображенням глибинних процесів у суспільно-політичному житті, не є «обличчям» суспільства, радше його гримасою. Політична діяльність (олігархічних угруповань, партій, регіональних чи національно-культурних об'єднань громадян) не стільки стає ідентифікатором, скільки викривлювачем інтересів та особливих характеристик громадян. Саме це прикликає показати справжня соціологія, а не емпірично «обгрунтовувати» чи ілюструвати політичні завдання, гасла та висновки.

Значення політики у нашому житті штучно перебільшується, політичними ін-

тересами та уподобаннями маніпулюють, навіть використовують у позаполітичних цілях, які фарбують у політичні кольори, щоби привернути до них увагу.

Електоральна соціологія, безперечно, корисна річ із точки зору можливості знати об'єктивний стан, географію політичних переважень, структуру політикуму тощо, а головне – бути інструментом громадянського суспільства, можливості контролю над владою та суспільними групами, що, домагаючись задоволення егоїстичних інтересів, прагнуть викривити справжню картину політичної дійсності. Проте недостатньо виконувати моніторингову роль, розглядаючи суспільно-політичні процеси, чим переважно обмежуються комерційні соціологічні служби і центри. Час переходити до ґрунтовного аналізу причин, основних чинників і наслідків політичного вибору, соціокультурних змінних політичних феноменів тощо. Вводити електоральщиків (полстерів) у контекст соціокультурної реальності та будувати дослідницьку стратегію у цій царині, спираючись на всю згадану реальність.

Соціологія потужно впливає на політичні науки. Це, безперечно, позитивний факт, оскільки дозволяє звернутися до об'єктивного обґрунтування політологічних висновків, сприяє «розчаклуванню» і демістифікації політичного життя. Але зворотний вплив політики на соціологічну науку не є корисним для останньої за наших умов. Науковий аналіз і політична практика мають взаємодіяти у правильному порядку: наука пропонує – політикум використовує, а не політики замовляють – соціологи виконують.

Соціологія потребує також «переформатування», певного переходу від галузевої побудови дисципліни, передусім її викладання, до парадигмальної. Адже соціологічне знання розвивається, головним чином, у площині певних парадигм (теоретико-методологічних підходів, соціологічних традицій): функціоналістської, конфліктологічної, інтеракціоністської, структуралістської, феноменологічної, біхевіористської тощо. Логічно було б і навчати за такою схемою, викладати соціологічну науку в парадигмальний спосіб.

Так, конфліктологи показують і навчають можливостям свого парадигмального підходу до концептуалізації і емпіричного застосування в дослідженнях зіткнення інтересів,

міжгрупових напружень, конфліктів і політичних, і міжгенераційних, і міжконфесійних, і міжнаціональних та міжкультурних відносин. Тобто здійснюється свого роду крос-суспільний конфліктологічний аналіз соціальних явищ, які вивчаються різними галузевими соціологіями (політики, сім'ї та молоді, релігії, культури тощо). У площині цієї парадигми пропонується і витлумачення обраних явищ і процесів. Відповідно, інтеракціоністський або феноменологічний ракурс розгляду тих самих або інших суспільних явищ продемонструє свої здатності і досягнення в їх розумінні, а соціобіологічний чи інституціональний аналіз додадуть своє бачення, свої аргументи у висвітлення досліджуваних проблем. Сукупність усіх здобутих знань і складатиме більш-менш достовірну картину того чи того соціального феномена.

Адже те, що соціологія є мультипарадигмальною наукою, не заперечується ніким. Вона формується і розвивається шляхом взаємодоповнення, взаємокоригування, критичного дискусювання. Розуміння соціальних реальій складається з думок фахівців, які використовують різні теоретичні традиції, різну методологію і засоби досліджень. При ігноруванні того чи того аспекту, концептуалізації, ракурсу бачення ми ризикуємо отримати неповне, викривлене розуміння соціального явища.

Парадигмальне «переформатування» соціологічної дисципліни дозволило б їй бути більш гнучкою, адекватніше реагувати на виклики часу, оскільки для новітніх феноменів і процесів галузеві рамки надто вузькі. Вони, взагалі, краще піддаються міждисциплінарному розгляду.

Підсумовуючи, зазначимо, що наведеними проблемами і завданнями, а саме: виробленням інтегративного теоретико-методологічного підходу (найперспективнішим видається розвинення культуральної соціології), доланням сайєнтистської самовпевненості, приведенням соціологічної науки до адекватності новій суспільній реальності, деполітизацією соціології, внутрішнім дисциплінарним переформатуванням або ж переходом до парадигмального структурування дисципліни, – їхній перелік не вичерпується. Проте, хочеться сподіватися, що сама постановка, обговорення і поступове вирішення проблем розвитку соціологічної науки дозволять їй зайняти те місце у суспільному житті України, на яке вона заслуговує.